

MURÁTH JUDIT

A MAGYAR SZAKLEXIKOGRÁFIA – TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS¹

1. Bevezetés

A magyar szaklexikográfiával foglalkozó kutatók publikációiban gyakorta felmerülő kérdés, hogy milyen értéket képviselnek a szakszótárak mint segédeszközök. Rendszeresen visszatérő téma az is, hogy lehetne modern és *használható* szótárt előállítani egy-egy meghatározott célcsoport számára. Időközben egyre világosabbá vált, amit már a korábbi munkák is megvilágítottak (MELICH 1907, GÁLDI 1957), hogy a szakszótárak és egyáltalán a szótárak funkciója és jelentősége messze túlmutat az egyébként jelentős *segédeszköz* kategórián. Mint Európa más országaiban, a szótárak Magyarországon is többek között az ország történetének kordokumentumai, az anyanyelv fejlesztői, kultúrtörténeti korszakok autentikus lenyomatai.

A tanulmány célja, hogy bemutassa a magyar szaklexikográfia kialakulását és fejlődését. O. Nagy, Wiegand és Klein elméletére támaszkodva szakszótárokon olyan egynyelvű, kétnyelvű vagy többnyelvű referenciaműveket értünk,

amelyek létrejötté szakmai-tudományos munkát előfeltételez, és azzal a céllal készülnek, hogy használóik belőlük speciális szakszókincssel és/vagy szakmai ismeretekkel kapcsolatos információkat meríthessenek. E művek tehát – alfabetikus vagy tematikus rendben – szavak/kifejezések jegyzékét tartalmazzák, és direkt vagy indirekt módon szakmai-tudományos magyarázatokkal is elvannak látva (KLEIN 1999: 1910, vö. még O. NAGY 1970, WIEGAND 1988, MURÁTH 2002, 2010: 39).

Jelen áttekintésben korábbi munkáimra támaszkodom (vö. MURÁTH 2002, 2004, 2010, 2012), amelyek tényanyagát a korábbi és az újabb

¹ Jelen tanulmány a 2014-ben megjelent „Fachlexikographie mit Ungarisch – ein historischer Überblick” c. német nyelvű tanulmány aktualizált változata.

szakirodalom beható tanulmányozása révén sikerült jelentősen kibővíteni (MELICH 1907, SÁGI 1922, KLÁR–KOVALOVSKY 1955, GÁLDI 1957, PACH 1976–1985, FEJÉR 1995, valamint GERSTNER 2009, KESZLER 2012, KISS 2012, VÍG 2012, ZELLIGER 2012). Mivel a meglévő szaklexikográfiai irodalom teljes megragadása (ld. pl. a különféle diszciplínák szaklexikográfiája) e munka kereteit meghaladja, ezért csupán azokra a legjelentősebb művekre térek ki, amelyek egyúttal a magyar szaklexikográfia fejlődésének mérföldköveit reprezentálják. A gazdag tradícióval rendelkező szakterületek szaklexikográfiájának bemutatását a kötet idevágó tanulmányai tartalmazzák.

2. A kezdetektől 1783-ig

A szakszótárírás gyakorlata hosszú múltra tekint vissza. Már az időszámításunk előtti 4. században megjelentek a görögöknél az onomasztikumok, másképp fogalmi szótárak, amelyek elsősorban a biológia, a földrajz és az orvostudomány szakszókincsét dolgozták fel és látták el magyarázatokkal. Későbbiekben többnyelvű, majd kétnyelvű szótárak kiadására is sor került, aztán egyre több új szakterület, a botanika, a kémia, a különféle kézműipari ágak és a műszaki tudományok szókészlete vált feldolgozásra érdemessé (MURÁTH 2010: 27–28).

Mi ösztönzött embereket vagy intézményeket különböző lexikográfiai munkák – glosszák, glosszáriumok, némenklatúrák, majd szakszótárak – létrehozására? Hausmann az európai lexikográfia létrejöttének két egymást követő szakaszában két különböző mozgatórugóra hívja fel a figyelmet: az első periódusban az államon és a nyelvközösségen belül meglévő *idegent*, azaz az adott nyelvközösség számára idegen nyelvet volt hivatott érthetővé tenni, míg a második periódusban az anyanyelv ápolása állt a középpontban (HAUSMANN 1989: 8, vö. még MURÁTH 2002: 36). A fókuszváltással megváltozik a kutatás tárgya és a lexikográfus stratégiája is. Hausmann megfigyelése tökéletesen ráillik a magyarországi lexikográfiára is. A hazai lexikográfiának már a korai szakaszában kitapintható mindkét törekvése. Míg azonban más európai országban egy idő után már az anyanyelv ápolása került előtérbe, a magyarországi lexikográfiában az *idegen* művelése a magyar mint anyanyelv művelésével párhuzamosan továbbra is megmaradt elengedhetetlenül fontos feladatnak. Ebben a tevékenységben a szaklexikográfiai munkáknak fontos szerep jutott.

A tízkötetes *Magyarország története* című monográfia egy-egy történelmi korszak bemutatásakor külön fejezetet szentel a társadalom, a

vallás, a kultúra bemutatásának, amelyben a Kárpát-medence és Magyarország nyelvpolitikája, nyelvhasználata is terítékre kerül. A monográfia neves szerzői szerint a nyelvemlékek, ezek között a szótárak is az elmúlt idők tanúi, amelyek az adott kor nyelvpolitikájába és nyelvhasználatába engednek betekintést (vö. PACH 1976–1985). A magyar nyelvészeknek és nyelvművelőknek mindig is kedvelt kutatási területe volt a magyar szótáriródalom. Az egyes periódusok kialakulását és fejlődését monográfiákban ábrázolták (MELICH 1907, SÁGI 1922, GÁLDI 1957, MAGAY 1979, FEJÉR 1995, MURÁTH 2002). Folyóiratokban, legfőképpen a *Magyar Nyelvben* és a *Magyar Nyelvőrben* (KESZLER 2004, 2012, KISS 2012), a *Lexikográfiai füzetekben* (többek között ZELLIGER 2012) és egyéb publikációs fórumokon rendszeresen jelentek meg tanulmányok (többek között BAKOS 1991, MURÁTH 2004, GERSTNER 2009), amelyek arról tanúskodnak, hogy a magyar szaklexikográfia a kezdetektől a magyar lexikográfia szerves részét képezi (MURÁTH 2012: 269).

A magyar szaklexikográfia kialakulását alapvetően három tényező befolyásolta. Először is a korabeli kultúrtörténeti események – a humanizmus elterjedése, a könyvnyomtatás, a reformáció és az ellenreformáció – egész Európában meghatározták a lexikográfia keletkezésének kereteit (vö. PÉTER 1985, VÍG 2012). Második tényezőként meg kell említenünk az akkori – a Habsburg Birodalom részeként létező – Magyarországon zajló történelmi eseményeket, a korabeli hatalmi viszonyokat. Harmadikként jelentős befolyásoló tényezőként jelentkeztek a hatalmi viszonyokból adódó konkrét nyelvpolitikai célkitűzések, valamint bizonyos idegen nyelvek dominanciája. Az alábbiakban e harmadik tényezőt vizsgáljuk részletesebben.

A magyarok a honfoglalás óta sok néppel éltek együtt a Kárpát-medencében. Ez a tény a legtöbb területen egy természetesen kialakult – minimum – kétnyelvűséggel járt együtt (horvát–magyar, szlovák–magyar etc.). E napi szinten zajló szóbeli kommunikáción túlmenően az élet különböző színterein különösen két nyelv, a *latin* és a *német* játszott még kiemelt szerepet, és e nyelvek a lexikográfiai tevékenységet is jelentős mértékben befolyásolták. A német nem egyszerűen domináns idegen nyelvként volt jelen, sokkal inkább az évszázadokon át húzódó sokrétű politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok nyelveként. Mint tudjuk, a magyar királyi házak házasságok révén kerültek kapcsolatba a német királyi házakkal és fejedelemségekkel. Az államalapítás óta fennálló rokoni kapcsolatokból adódó közös politikai és gazdasági érdekeinken túlmenően ismertek a már említett, úgyszintén évszázadok óta tartó német–magyar kulturális és nyelvi kontaktusok. A 16. századtól kezd-

ve a magyarok által lakott területekre is jelentős befolyást gyakorolt a Habsburg Birodalom közigazgatási apparátusa, amely tovább növelte a német dominanciát, és ebben Bécs közvetítő szerepet játszott. Ezzel párhuzamosan kezdődtek több hullámban a német betelepülések, először a városokba, majd a törökökkel vívott háborúk után az elnéptelenedett falvakba. A magyarországi német települések száma jelentős mértékben megnövekedett. Még egy jelentős kapcsolódást kell megemlítenünk. A humanizmus és különösen a reformáció a magyar fiatalok körében is tanulásra sarkallt, így elsősorban nemesi, ám polgári származású fiatalok is olasz, svájci, de legfőképpen német egyetemekre kezdtek el járni, amelyek közül különösen kedveltek voltak a wittenbergi, a heidelbergi és a tübingeni egyetem.

A fenti intenzív kapcsolatok ellenére természetes, hogy az első írásos emlékek fókuszában a *latin nyelv* állt. Az államalapítás óta a latin volt a hivatalos nyelv, a művelt emberek, a katolikus egyház, a magasabb iskolák és nem utolsósorban a tudományok – a biológia, az orvostudomány etc. – nyelve. 750 évig latin volt a törvények, okmányok és egyéb hivatalos iratok nyelve (KOVÁCS 1964: 85, MAKKAJ 1985: 1475). Így sok európai néphez hasonlóan a grammatika és a lexikográfia ápolása a latin nyelvű stúdiumokkal kezdődött (BAKOS 1991: 2375). Az első ránk maradt magyar glosszák – azaz sorközi vagy lapszéli bejegyzések, szómagyarázatok – latin nyelvű prédikációkhoz készültek, amelyeket a 14–15. századi, latin–magyar kézírásos szójegyzékek, a *Besztercei Szójegyzék* és a *Schlägli Szójegyzék* követték. E tankönyvként használt, becses pedagógiai és kultúrtörténeti emlékeinket a könyvnyomtatás kora előtti *nomenclaturák* kategóriába sorolja Melich János, hiszen ezek, megelőzve a kétnyelvű alfabetikus szótárakat – a diákok tanulását segítve – fogalomkörök szerint csoportosították a tananyag szókincsét (MELICH 1907: 12).

A 16. századból származó első négy nyomtatott szótárnak is a latin a kiindulónyelve. A négy munkából három nem eredeti forrás, jelentőségük mégis nagy, mivel a későbbi kiadásaikban már a magyar ekvivalensek is megjelennek. A Krakkóban, 1533-ban kiadott *Murmellius Lexicon* a németalföldi humanista latin–német–magyar szótára (*Dictionarium trium linguarum* vagy *Nomenclator trilinguis*) és Pesti Gábor 1538-ban, Bécsben megjelent *Nomenclatura sex linguarum* című munkája szintén pedagógiai emlék². Mindkettő ugyancsak fogalomkörök szerint rendez-

² Pesti Gábor latin, olasz, francia, cseh, magyar és német hatnyelvű szótára. Reprint kiadását 2011-ben jelentette meg a Tinta Könyvkiadó.

zett és tankönyvként szolgált. A magyar ekvivalensekkel kiegészített szótárak a magyar diákok latintanulását voltak hivatottak támogatni. Meg kell még említenünk két betűrendes, többnyelvű szótárt. Az egyik a *Calepinus* 1585-ből. A *Calepinus* eredetileg Ambrosius Calepinus olasz Ágoston-rendi szerzetes és lexikográfus latin nyelvű enciklopédikus szótára (*Dictionarium Latinum*, 1502), amelyet idővel egyre több nyelvvel egészítettek ki. Az 1585-ös, Lyonban nyomtatott kiadás már tíz nyelv, köztük a magyar ekvivalenseit is tartalmazza³. A másik betűrendben megalkotott szótár, amely már magyar nyelvű ekvivalenseket is tartalmazott, Verancsics Faustus püspök 1595-ben, Velencében nyomtatott ötnyelvű szótára, a *Dictionarium quinque nobilissimarum Europa Linguarum, Latina, Italica, Germanica, Dalmatia et Ungarica*, amely eredeti forrásként a szerző kivételes nyelvtelenségéről tesz tanúbizonyságot (MELICH 1907: 109).

A nevezett források nem csupán rendkívül jelentős nyelvemlékek, amelyek a magyar lexikográfia olasz mintára történő első lépéseit mutatják (MELICH 1907, FÁBIÁN 1990, VÍG 2012), hanem olyan forrásoknak is tekinthetők, amelyekben (néhány nyelvemlék és tankönyv mellett) elsőként kodifikáltak magyar szakkifejezéseket különösképpen a botanika, az orvostudomány, de a műszaki tudományok területéről is (KLÁR–KOVALOVSKY 1955: 10). A 16. század 70-es éveiben vált ismertté Szikszai Fabricius Balázs kétnyelvű, latin–magyar némenklatúrája, a *Nomenclatura seu Dictionarium Latino–ungaricum*, amelyet az első, eredeti latin–magyar forrásként tartunk számon. E munka a szerző életében kézirat formában terjedt, posztumusz kiadása 1590-ben jelent meg Debrecenben. Nem sokkal utána, 1604-ben, Nürnbergben jelent meg Szenci Molnár Albert latin–magyar és magyar–latin szótára, a *Dictionarium Latino–ungaricum und Dictionarium Ungaro–latinum*. E munkák már jelentős mértékben tartalmaztak szakterületekhez sorolható kifejezéseket (MELICH 1907). Mindkettő tankönyv volt, csakúgy, mint Pápai Páriz Ferenc szótára, az 1708-ban kiadott *Dictionarium*. Sztatky (1985) és Ráczy (2001) is felhívja a figyelmet e műveknek a magyar természettudományok körébe tartozó szakkifejezések kialakulásában játszott szerepére.

A szakszókincs feldolgozása és kodifikálása szempontjából az akkori, egymástól nagyon különböző munkákat négy csoportra oszthatjuk:

³ Latin, héber, görög, francia, olasz, német, spanyol, lengyel, magyar, angol: <http://www.richardwolf.de/latein/calepinu.htm>, vö. még Magay 2011.

1. Az első csoporthoz tartoznak a fentebb megnevezett többnyelvű (ritkábban kétnyelvű) lexikográfiai művek: *glosszáriumok*, *szójegyzékek*, *nómenklatúrák*, *dictionáriumok*, amelyek többnyire tankönyvként igyekeztek egy-egy nyelv – esetünkben a latin – teljes szókészletét visszaadni. A szavakkal egyidejűleg a tárgyak/dolgok világát is rendszerezték. A tematikusan csoportosított művek ezért tárgykörönként tartalmazták a szakkifejezéseket. A német, olasz, magyar etc. nyelvi megfelelők megadásával egyben indirekt módon a célnyelvek szakszókincsét is fejlesztették. A *Besztercei Szójegyzék*ben például 200, a *Schlägli Szójegyzék*ben 189 magyar növénynevet neveztek meg. A magyar Melancton-tanítvány, az ismert humanista, Szikszai Fabricius Balázs tanárként arra törekedett, hogy tanítványainak választékos és a lehető legszélesebb tematikájú latintudást adjon tovább. Ezzel a céllal készült a latin–magyar *Nomenclatura* című szójegyzéke, amelyet a 16. század végén és a 17. század első felében Sárospatakon és más református iskolákban, így Debrecenben is tankönyvként használtak. A *Nomenclatura* tematikailag rendkívül gazdag, 101 témakört ölel fel (ásványkincsek, növények, gyógyfüvek, szőlőfajták, szőlőművelés, állatok, hüllők, halak, rovarok etc.). Különösen gazdag a botanikai része a gyűjteménynek, és külön érdeme, hogy a csaknem 500 növénynév közé sokat felvett a Hegyalja környéki szőlőnevekből és a kevésbé ismert népnyelvi kifejezésekből is (RÁCZ 2001).

Az 1604-ben, Szenci Molnár Albert szerkesztette, Nürnbergben kiadott *Dictionarium Latino–ungaricum* és *Dictionarium Ungaro–latinum* szótár több szempontból is paradigmaváltást jelentett. A latin primátusa mellett lassan megfigyelhető a fordulat a *magyar* mint anyanyelv felé. Ugyanakkor megnőtt a *német* nyelv és a német kultúra szerepe, mivel sok fiatal német egyetemre járt, és sokan a stúdiumok befejezése után is német nyelvterületen tevékenykedtek tovább. Így Szenci Molnár Albert, a református teológus és vándordiak is megszakításokkal 34 évet töltött el Németországban, részben egyetemeken diákként, de tevékenykedett kántorként is, az oppenheimi Latiniskolának rektora is volt. A német humanizmus eszméi nagy hatással voltak rá (MELICH 1907: 120). Szótára német mintára készült, és elődeihez hasonlóan ő is tananyagának szánta. Szenci Molnár nagyszerű műve, amely számtalan új magyar szót és kifejezést is tartalmazott és a 19. századig használatban volt, nagyban hozzájárult a magyar nyelv fejlődéséhez. Vonatkozik ez a köznyelvre, de a szaknyelvekre is. A stílusrétegek közül a tudományos stílusra volt nagy hatással. A szótárba sok szakterület, a földrajz, a jog, az irodalomtudomány, a filozófia, a teológia, a történelem, az orvostudomány, a botanika

etc. szakkifejezései kerültek be, és a kodifikált szakkifejezéseket a szerző ellátta enciklopédiai információval is. Ezen túlmenően a magyar–latin részhez csatolta a szerző a régi magyar jogi emlékekben és Werbőczynél előforduló szokatlanabb latin kifejezések jegyzékét. Szathmári felhívja a figyelmet a gazdag műszógyűjteményre, és Szenci Molnárt az orvostudományi szókincs egyik nyelvújítójának tartja (MELICH 1907, SZATHMÁRI 2007: 166, MAGAY 2011, BÁRDOSI 2012).

2. Mintegy ötven évvel később, 1653-ban Utrechtben jelent meg az első magyar nyelvű enciklopédia, *Magyar Encyclopaedia* címmel – ugyancsak tankönyvként –, amelynek szerzője, Apáczai Csere János első ízben próbált tudományos ismeretterjesztő stílusban a korabeli tudományokról magyar nyelven írni. Ez a mű jelenti a latin nyelvtől való eltávolodás első lépését az általános műveltség és a tudományos gondolkodás vonatkozásában, egyúttal feltételezi a megfelelő magyar szókincs fejlesztését. Apáczai Csere János úttörő munkát végzett a tudományok nyelvének, különösen a matematika és az orvostudomány szakkifejezéseinek magyarítása tekintetében. Igaz, ehhez szükség volt egy új, az enciklopédia műfajának megteremtésére is (KLÁR–KOVALOVSKY 1955: 13, KESZLER 2004: 497).

3. A harmadik csoportot olyan művek képezik, amelyek a szerzők eredeti szándéka szerint nem szótárnak készültek, azonban felépítésük alapján lexikográfiai munkák előfutárainak tekinthetők. Ebben az időben készültek az első világi tematikájú művek, amelyek botanikai, orvosi és gyógyászati ismereteket közlő tartalmukkal két – a tudományos ismeretterjesztő és a tudományos – szint között mozogtak. A feltételezett széles olvasóközönség nagy része nélkülözte a latinos műveltséget, ezért a tapasztalatok átadását magyar nyelven kellett megfogalmazni. Mivel ezekben a művekben praktikus ismeretek közlésén volt a hangsúly, amelyek gyakran népi bölcsességeket is tartalmaztak, az alapfogalmakat el kellett magyarázni. Ezek voltak az első olyan értékes szakszókincsgyűjtemények, amelyek egyetlen szakterülettel foglalkoztak. Felépítésükre nézve leginkább az enciklopédiához hasonlítanak, legalábbis a könyvek egy része enciklopédiaszerűen van felépítve. E munkák közé sorolható az első magyar nyelvű nyomtatott orvosbotanikai kézikönyv, Melius Juhász Péter prédikátor, református püspök, író és botanikus *Herbariuma*, amelyben a szerző a növényekről és azok gyógyászati hasznáról kívánt ismereteket nyújtani. A mű Melius halála után, 1578-ban jelent meg Kolozsvárott Heltai Gáspárné könyvnyomtató műhelyében *Az fák-*

nak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól alcímmel. Szabó Attila, a *Herbárium* első kiadásának 400. évfordulójára 1978-ban, a Kriterion Kiadónál megjelent kiadásban⁴ publikált bevezető tanulmányában bemutatja a mű mintájául szolgáló ókori és korabeli műveket, amelyek a Linné előtti botanika csoportosítási rendszerét követik. Melius ennek megfelelően – elfogadott növénymorfológiai kifejezések hiányában a leírások helyett inkább az állandó összehasonlítás módszerével próbálja megkülönböztetni egymástól a növényeket (SZABÓ in MELIUS 1578: 13). A mű két nagyobb részből áll: az első rész a növényeket és betegségeket sorolja fel betűrendben, a második rész a voltaképpeni herbárium, a növények pontos leírását, gyógyhatásukat és alkalmazásukat tartalmazza. Egy-egy növény címszavában középen a magyar, balról a latin, jobbról a német megnevezést (esetenként megnevezéseket) is közli. További magyar növénynevek nemcsak címszóként, hanem a növénynevekről szóló bekezdésekben, szövegösszefüggésbe beágyazva is előfordulnak. A műben mintegy 300 betegségnevé van feljegyezve, és a *Besztercei Szójegyzékkel*, valamint a *Schlägli Szójegyzékkel* összehasonlítva a magyar növénynevek száma már 1236 (KABÁN 2003: 208), más források szerint a szinonimákkal együtt 2000 körül van (HORVÁTH 1983). A szókincstani kérdéseket taglalva Kabán kiemeli, hogy a *Herbarium*nak a latin növénynevek tudatos magyarításában kezdeményező szerepe volt (KABÁN 2003: 208). Melius nagy érdeme még, hogy a *Herbarium*ba a növények megnevezésekor a kölcsönszavak és tükörfordítások mellett már magyar népvneveket is felvesz. Ezzel megkezdődik a magyar népi növénynevek integrálása a tudományos növénytanba (vö. KABÁN 2003, MOLLAY 1983, RÁCZ 2001: 289).

4. Végezetül meg kell említenünk néhány olyan szakkönyvet, amely a szakmai információkat kiegészítendő szakszójegyzéket vagy indexet közölt függelékként. Erre jó példa a németalföldi tudós, orvos és botanikus, Charles de l'Écluse (lat. Carolus Clusius) *Rariorum aliquot Stirpium, per Pannoniam, Austriam & vicinas quasdam Prouincias obseruatarum Historia, QVATVOR LIBRIS expressa* (1583, Antwerpen) című, mintegy 800 oldalas munkája, amely a Kárpát-medencében gyűjtött növények botanikai leírását adja. A mű függelékeként megjelent latin–magyar szójegyzék, a *Stirpium nomenclator Pannonicus* minden bizonnyal Beythe István magyar botanikus és természettudós társszerzőségével

⁴ E kiadásban a Melius Péter névváltozat szerepel, és a biológus Szabó T. E. Attila is Szabó Attila néven jegyzi a bevezető tanulmányt.

készülhetett el, aki Clusiust pannóniai útjain kísérte. A nómenklatúrát ugyanebben az évben egy németújvári nyomdában is kinyomtatták az antwerpenitől némileg eltérő változatban (HORVÁTH 1983). A második példánk a jogtudományok területéről származó, Werböczy István 1514-ben, latin nyelven elkészült, és az 1514. évi országgyűlés elé vitt híres törvénykönyve, a *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyti regni Hungariae*, röviden *Tripartitum* (A nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve, azaz a *Hármaskönyv*). Ez a mű a magyar nemesi szokásjog első tudományos összefoglalása, amely első kiadásban 1517-ben Bécsben jelent meg, ám utána még számtalan kiadást megélt, magyar, német és horvát fordításban is megjelent. Az 1611-ben megjelent latin–magyar kiadás, a *Decretum* egy terjedelmes latin–magyar *Index verborum Latino–Hungaricus* című szójegyzéket is tartalmaz, amelyet aztán különálló szójegyzékként is kiadtak. A harmadik példánk egy orvostudományi kézikönyv, Miskolczy Ferencz *Manuale chirurgicum* című, 1742-ben Győrött megjelent munkája, amelynek függeléke gyógyszerek latin–magyar jegyzékét tartalmazza (SÁGI 1922). A 18. század második felétől kezdve a fenti, integrált szótárakon túlmenően egyre több önálló szakszótári mű keletkezett, ezek közül kiemelendők a botanikai nómenklatúrák és orvosi tárgyú terminológiai gyűjtemények.

3. Az 1784-től 1861-ig tartó időszak

Az 1784-től 1861-ig tartó időszakban sok történelmi és politikai esemény hozott változást, kezdve II. József nyelvrendeletétől egészen a Habsburg Birodalommal való kiegyezés előkészítéséig. Ez a viszonylag rövid periódus kiemelkedő szerepet játszik a magyar kultúrtörténetben, és erre az időszakra tehető a magyar lexikográfia alapjainak lerakása (FEJÉR 1995: 6). Ekkor fordult a magyar elit a magyar nyelv felé, és a magyart kívánta általánosan használni népnyelvvé tenni. Ez korántsem volt összhangban az 1784-es császári rendelettel, amely a latint mint hivatalos nyelvet a némettel kívánta felváltani. A császár centralista törekvései heves reakciókat váltottak ki, míg végül az 1805-ös országgyűlés meghozta azt a törvényt, hogy a hivatalokban a latin nyelv helyébe a magyar lépjen. Ekkor vezetik be a magyar nyelvet – először a megyékben – a közigazgatás nyelveként. Az 1843/44-es országgyűlésben megszavazott nyelvi törvény aztán lehetővé tette a magyar bevezetését az egész országban, a közélet minden területén. A korábban csupán néhány tudós által szorgalmazott nyelvújítási folyamat a 17. és a 18. század első felében nagy, globális nyelvújítási mozgalommá terebélyesedett. Erre nagy szükség is

volt, mivel a magyar nyelv bevezetése a politika, a közigazgatás és törvénykezés, a honvédelem, az orvostudomány és az egyéb tudományok területén sokkal többet jelentett, mint csupán nyelvészeti és stilisztikai feladatot. A 18. század végén kibontakozó gazdasági és társadalmi fejlődésnek előfeltétele volt a magyar nyelv mint alapvető kommunikációs eszköz reformja (MELICH 1907, VÖRÖS–ARATÓ 1980: 1055–1056, NYOMÁRKAY 2007, SZÉP 2009).

E politikai háttér ismeretében a felvilágosodás és a reformkor legkiválóbb írói a magyar szókincs megújítására, rendszerezésére és kodifikálására törekedtek (vö. GÁLDI 1957: XIV), hogy a magyar nyelv az élet minden területén minden magyar számára a kommunikáció nyelvévé váljon. Mindez számtalan lexikográfiai tevékenységet is eredményezett. A magyar nyelv jelentősége oly mértékben megnövekedett az oktatásban és a közéletben, hogy elkezdődött az egyes mesterségek (mesterszók vagy mesterségszók: 'termini technici') magyar kifejezéseinek gyűjtése is. Már 1800 előtt vannak műszógyűjteményeink a nyelvtan, a törvénykezés, a filozófia és a növénytan területéről. A törekvések tehát a szaknyelvekre is kiterjedtek. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy az egyes szaknyelvek megújításáról maguk az adott terület szakértői gondoskodtak (vö. SZÉP 2009). Így például ebből az időből nem csupán magyar nyelvű jogtudományi publikációk ismertek, hanem egy-, két- és többnyelvű szójegyzékek is, amelyek e munkákat kiegészítették. Ezzel párhuzamosan egyre több önálló értelmező szótár, valamint kétnyelvű szakszótár jelent meg (MURÁTH 2002, 2012: 270, vö. még GÁLDI 1957: 106–107, 133, 448, BAKOS 1991: 2376). Mivel többnyire nem központilag koordinált tevékenység folyt, a 19. század elején több szerző is publikált egymástól függetlenül jogi szótárakat – ahogy erre Szép rámutat, és Sági bibliográfiájából is kitűnik (SÁGI 1922, SZÉP 2009). Egy időben keletkeztek Pest, Baranya, Zala etc. megyében az eddig még alig kutatott, ún. *tiszti szótárak*, vagy egyéb, a közigazgatás számára megírt munkák, amelyek szójegyzékeket is tartalmaztak, hogy megkönnyítsék a latinról a magyarra való váltást (SÁGI 1922).

A 19. század első felében a szakszótári produktumok létrejöttéhez jelentős mértékben hozzájárult a tudományok ugrásszerű fejlődése. A természettudományok területén különösképpen a matematika, a kémia, a biológia, a növény- és állattan, a mezőgazdaság, az orvostudomány, a társadalomtudományok terén a történelem, az irodalom, a statisztika, a jog és a gazdaság voltak az érintettek (VÖRÖS–ARATÓ 1980: 1126). Az új szakszójegyzékeket már a specializáció és a nyelvújítás jellemezte. A szakszókincs gyűjtésében a jog és a közigazgatás szókincsének

feldolgozásokor alkalmazott módszerek szolgáltak mintául. Egyfelől – a korábbi gyakorlathoz hasonlóan – a szakkönyvekhez továbbra is szójegyzékeket csatoltak, másfelől egyre több önálló szakszótár kiadására került sor. Többnyelvű szótár ritkán készült, mint például Reuss Ambrus Ferenc kilencnyelvű *Lexicon mineralogicum* című munkája (REUSS 1798). A kétnyelvű latin–magyar szakszótárak kiadása az egyes szakterületek tradicionális nyelvhasználatát tükrözte, mindenképp az ásványtan (KOVÁTS 1822), a növénytan (VAJDA 1836), az orvostudomány (BUGÁT–SCHEDEL 1833), a teológia (LIKVÁNDI 1802) és a jogtudomány (FOGARASI 1833) területén. Egyébként a német–magyar szótárak voltak túlsúlyban, főképp a katonai műnyelv (KISS 1843), a vadászat (BÉRCZY 1860), a gazdaság (FUCHS 1841), a kereskedelem (PICK 1848) és a bányászat (SZABÓ 1848) területén. A gimnáziumok és reáliskolák terminológiáját is feldolgozták német–magyar viszonylatban (TOLDY–GREGUSS 1858) és több szótárban publikálták (SÁGI 1922).

E periódusban lehetünk tanúi az első, a szakszótári tevékenységet alátámasztó elméleti elgondolások megjelenésének. Gyakran idézett munka Verseghy programirata, a *Proludium* (1793), amely az 1790–91-i országgyűlés eseményeinek hatására keletkezett. E programban fejti ki a szótárak három típusáról vallott nézeteit is. A tanulmány lexikográfiai vonatkozású részének második pontja – a magyarországi szótárírás gyakorlatában első alkalommal – írja le egy nagylélegzetű szakszótár-program koncepcióját. A koncepció tizenkét szótár elkészítését vázolja, amelyek a terv szerint enciklopédikus információkat is tartalmaztak volna. Verseghy ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy szótári programjának három pontját egyedül nem tudja megvalósítani, és e tervek megvalósítását egy megalapítandó tudós társaságra kívánta bízni (GÁLDI 1957: 130–134). Az első közgyűlést 1831-ben tartó *Magyar Tudós Társaság*⁵ elhatározta a műszavak összegyűjtését, ezzel felkarolta a szakszótárszéria kiadásának ötletét, és megkezdődött a koordinált szótári tevékenység, amely az egyik, deklarált célja volt. A középpontban a természettudományok álltak. A terminológia egységesítése úgy történt, hogy a tudósok latin vagy más nyelvű *műszavakat* betűrendbe szedtek, majd hozzáírták a magyar megfelelőket. Így jött létre az akadémiai szótár típusa (vö. GÁLDI 1957: 448). A Tudós Társaság által 1834-ben

⁵ Az első *Magyar Tudós Társaság* 1793-ban Marosvásárhelyen *Magyar Nyelv-mívelő Társaság* néven alakult és 1793-tól 1806-ig működött. A *Magyar Tudós Társaság*, amely 1840-ben vette fel az *Akadémia* nevet, 1825-ben alakult és 1830-ban kezdte meg tényleges működését.

kiadott *Philosophiai Műszótár*, a *Mathematikai Műszótár*, valamint az 1843-ban publikált *Törvénytudományi Műszótár* e munka termékei (MURÁTH 2002, 2012, GÁLDI 1957: 450–454, BAKOS 1991: 3277). Mivel a *Mathematikai Műszótár*-ba a matematikai terminológián kívül hadtudományi, építészeti, malom- és vízépítési etc. terminológia is bekerült, Gáldi szerint ez a munka tekinthető az első műszaki szótárunknak (GÁLDI 1957: 454).

4. Az 1862-től 1944-ig tartó időszak

A magyar lexikográfia következő 82 éve kevésbé kutatott. Beszámolómban Sági bibliográfiájára támaszkodom, amelybe a szakszótárakat is felvette 1920-ig (SÁGI 1922). Sági bibliográfiája a gondos munka ellenére sem teljes. Ezért egyéb forrásként könyvtárak gyűjteményeit is bevonnam a vizsgálatba. Utóbbiakra támaszkodom az 1920-tól 1944-ig tartó időszak szaklexikográfiai munkáinak felkutatása során is. Történelmileg nagyon mozgalmas korszaknak lehetünk tanúi az 1867-es *kiegyezés* békés fejlődésétől kezdve a 20. század két világháborújában átélte borzalmakig. Ezt a korszakot általában nagyon röviden méltatják (vö. BAKOS 1991: 2378), és az 1908-tól 1941-ig tartó időszakot – elsősorban a trianoni békeszerződést követő kulturális sokk következményeként – Kiss Gábor a magyar nyelvű lexikográfia fekete korának nevezi, amelyben nem születtek meg a tervezett szótárak (KISS 2012: 407).

Milyen kép rajzolódik ki a szakszótárak szempontjából? A köznyelvi szótárakról kapott lehangoló képpel ellentétben egy egész sor szakszótár megjelenéséről számolhatunk be. A szakszótárak gyakorlati célokat szolgáltak, és egy-egy új szakterület vagy egy-egy új gazdasági ág kialakása többnyire új szótár kiadásával is együtt járt. Az előző periódusban megkezdett munka folytatódott. A már ismert szótárak többszöri kiadásán túlmenően újonnan szerkesztett szótárakat is kiadtak. 1862 és 1918 között Sági bibliográfiájában a növény- és állattan, a jogtudomány és közigazgatás, az orvostudomány és gyógyszerészet, a katonai műnyelv, a filozófia, a vadászat és erdőgazdaság, a gazdaság és kereskedelem, a bányászat, valamint a felsőbb iskolák terminológiájának területéről 52 szaklexikográfiai munka szerepel, amelyek közül a legproduktívabbaknak a katonai, az orvostudományi és gyógyszerészeti, valamint a kereskedelmi szótárak kiadása bizonyult. 1862 és 1920 között a specializálódás jegyében további 24 szakspecifikus lexikográfiai munka keletkezett, amelyek a hajózás, a zene (GOLL 1900), a posta (POST 1870), a vasút (MAYER 1882), a heraldika, a nyomtatás és könyvkiadás (PUSZTAI 1902),

a különböző mesterségek (FRECSKAY 1912), valamint a művészetek szakszókincsét dolgozták fel. Ebben az időszakban jelentek meg egy-egy speciális műszaki szakterület, mint például a bányászati szakszókincs (PÉCH 1879) feldolgozásával párhuzamosan az első általános műszaki szakszótárak. E periódus második szakaszában, 1921 és 1944 között a jogtudományi, közigazgatási és katonai szakszótárak mellett különösen a műszaki, gazdasági és kereskedelmi szótárak kiadása tapasztalható (többek között RÉVÉSZ 1926, PÁVÓ 1944a, 1944b). Ugyanakkor a szomszédos országokban is megjelentek két- vagy többnyelvű szakszótárak (BARGÁR 1919, BRÁBEK 1922, idézi ZSILÁK 2011a, ill. 2011b).

A kiadott szaklexikográfiai munkák két csoportba oszthatók. Még van néhány olyan integrált szakszójegyzék, amely egy-egy szakkönyv részeként jelenik meg (BERECZ 1883, BÁRCZAY 1897), túlnyomó többségüket azonban már önálló szakszótárként publikálják, ami azt is tanúsítja, hogy a szakszótár mint műfaj (*szakszótár, műszótár*) meghonosodott. E műveknek mintegy harmada egynyelvű értelmező szótár, és a fenti szakterületek szinte mindegyike képviselve van. A kétnyelvű szótárak esetében továbbra is a magyar–német, német–magyar szótárak vannak túlnyomó többségben. Némely szakterületen kizárólag a német a kiindulónyelv, más területeken magyar–német szótárak is megjelentek (a reáliskolák és gimnáziumok terminológiája, vadászat és erdészet, bányászat, hajózás, műszaki tudományok, posta, vasút, mesterségek). Latin–magyar szótárak ritkán készülnek, ezek a tradicionálisan latint használó tudományok, mint a növénytan, az orvostudomány és a közigazgatás területéről vannak. Új nyelvkombinációként megjelenik a magyar–francia a jog, a közigazgatás és a kereskedelem területén. Megszűnik a katonai nyelvben a német uralkodó szerepe (vö. BÍRÓ et al. 1931), és a 19. század végén, a 20. század elején megjelenik a francia, az olasz, a horvát és az orosz mint idegen nyelv (HORN 1893, TÓTH et al. 1903, DEZSÉRI BACHÓ 1933, RAKOLCAI 1937, MAOR 1942). A jogi és közigazgatási kétnyelvű szótárak között magyar–olasz, magyar–szerb szótárak kiadására is sor kerül (PAULETIG 1912, MASIREVITS–PUSKAS 1920) csakúgy, mint a műszaki területen magyar–horvát és magyar–angol szótárak (JANISZEWSKI 1912, GYENGŐ 1939) publikálására. Néhány többnyelvű szótárt is kiadnak, mint például a német–francia–olasz–lengyel–horvát–angol–szerb–román közigazgatási szótárt (KERESZTESY 1910), valamint a francia–német–angol–spanyol–hollandi–olasz–magyar kiadói és könyvnyomtatási szótárt (VOC 1913).

A szűkebb értelemben vett szakszótárakon túlmenően további művek is megjelentek, amelyek kizárólag enciklopédikus információkat közöltek.

A műszaki tudományok, a gazdaság és a kereskedelem területén több lexikon és enciklopédia kiadására került sor, amelyek különösen kedveztek voltak és több kiadást is megéltek (vö. SZTERÉNYI et al. 1868, LÓSY-SCHMIDT–BARÁT 1928, SCHACK 1929–1931, HELLER 1937, MAJOR 1941). Néhány neves magyar zeneszerző által összeállított több zenei lexikon is készült és több kiadásban meg is jelent (KODÁLY et al. 1931, NAGY et al. 1926). Az érdeklődéstől és a használhatóságtól függően a különböző szakterületek kidolgozása is változó intenzitással folyt. Míg az 1864 és 1913 között kiadott kilenc kétnyelvű kereskedelmi szakszótár – elsősorban a német nyelvű országokkal folytatott – élénk nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokra utal, ebben az időszakban egyetlen kétnyelvű szakszótár sem jelent meg a gazdaságtudomány területéről. Ez nem jelenti azt, hogy a gazdaság mint téma nem volt fontos, ellenkezőleg, csak maga a szakterület más típusú kézikönyvekben került feldolgozásra. A gazdaság területén lexikonok és enciklopédiák készültek, amelyek különböző célcsoportok számára nyújtottak beható információt magyar nyelven, kezdve a mezőgazdászoknak nyújtott gyakorlati ismeretekkel (BEKE et al. 1927), a részletekbe menő magyar nemzetgazdasági ismereteken keresztül (HAJÓS et al. 1934–1935) a világgazdasági tudnivalóig (MAJOR 1941).

5. Az újabb kori szaklexikográfia

5.1. Az 1945-től 1989-ig terjedő időszak

1945 nem csak a 2. világháború befejezését és ezzel a békét hozta, hanem a korábbiakhoz képest egy teljesen más rendet, új hatalmi és vagyoni viszonyokat. A kiadókat, a nyomdákat és a könyvkereskedést is államosították.

A szaklexikográfiának rendkívül termékeny időszakáról számolhatunk be. Mindebben több tényező is szerepet játszott. Az egyik a világháború után világszerte tapasztalható műszaki haladás és az egyre nyitottabb világban zajló, egyre élénkebb szakmai kommunikáció volt. Másrészt az új kormány maga is törekedett arra, hogy központi intézkedésekkel egy-, két-, illetve többnyelvű szótárak megjelenését előmozdítsa. Mindezt az államosítás megkönnyítette, mert az ambiciózus tervek megvalósításához úgyszólván kész infrastruktúra állt rendelkezésre. A megvalósításban az 1950-ben újjászervezett Akadémiai Kiadónak (BÉLÁDI 1981), az MTA 1949-ben létrehozott Nyelvtudományi Intézetének, valamint a Magyar Tudományos Akadémiának a kormány központi szerepet szánt. Az Akadémiai Kiadó képviselte Magyarorszá-

got a nemzetközi grémiumokban, többek között az 1961-ben, Varsóban megtartott III. nemzetközi szótári konferencián. Itt született az a döntés, hogy a jelen lévő nyolc ország⁶ meghatározott időközönként közös szótári bibliográfiát ad ki. Az így létrejött bibliográfia (*Bibliographie der Wörterbücher/Bibliography of Dictionaries* – BIB 1965–1981), amely az 1945-től 1978-ig tartó időszakban a 8 országban elkészült szótárak (köznyelvi, tudományos, műszaki és egyéb szakszótárak) bibliográfiai adatait 9 kötetben foglalja össze, értékes forrásmunka, amely az akkori magyarországi kiadók élénk szaklexikográfiai kiadói tevékenységét mutatja.⁷ Az adatszolgáltató kiadók voltak: az Akadémiai Kiadó, a Terra, a Medicina, a Zrínyi, a Mezőgazdasági Kiadó, valamint a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. A legtöbb szakszótár az Akadémiai Kiadóban és az e kiadó égisze alatt létrejött Terra Kiadóban készült. A koordinált tevékenység, amelybe a Magyar Tudományos Akadémia megfelelő szakosztályait is bevonták és ezzel a szakszerűséget is garantálták, a legkülönbözőbb szakterületek számos szótárának létrejöttét eredményezték. A bibliográfia tematikája széles spektrumot mutat: könyvtártudomány, statisztika, jogtudomány, közigazgatás, hadtudomány, társadalomtudományok, orvostudomány, műszaki tudományok, kereskedelem, külkereskedelem, oktatás, nevelés, geológia, földrajz, bányászat, mezőgazdaság, vasút, közlekedés, turisztika és sport (BIB 1965–1981).

Zömében kétnyelvű szótárak készültek, főleg angol–magyar, francia–magyar szótárak, de német–magyar párosításban is. Az új *lingua franca* az orosz nyelv volt. Ez azt jelentette, hogy 1945 után a különféle szakterületeket fel kellett dolgozni orosz–magyar vonatkozásban is. A bibliográfiából kitűnik, hogy 1949 és 1961 között – az adatgyűjtés első periódusában – a fenti szakterületek szótárai mind orosz–magyar, mind magyar–orosz irányban már rendelkezésre álltak (BIB 1965). Kovács Zoltán, a hazai szláv nyelvű lexikográfiát bemutató tanulmányában és a hozzá csatolt bibliográfiában, amely az 1945 és 1962 között megjelent szakszótárakat lajstromozza, ugyanezre az eredményre jut (KOVÁCS 1963, vö. még MURÁTH 2010: 33–34). A kétnyelvű szótárakon túlmenően poliglott szótárak is születtek, így például a könyvtárosok számára készült 22 nyelvű, a *Dictionarium Bibliothecarii Practicum* (PIPICS

⁶ Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Románia, Szovjetunió, valamint résztvevők a Koreai Demokratikus Köztársaságból (BIB 1965, Bd.1: XIII).

⁷ Ezúton is köszönöm Dr. Magay Tamásnak, hogy a nevezett köteteket rendelkezésemre bocsátotta.

1977) vagy a nyolcnyelvű *Orvostechnika* (ALBERT–HAHNEWALD 1978). A legtöbb azonban háromnyelvű (angol–oros–magyar, többek között MOROZENKO–HEGEDŰS 1977), illetve négynyelvű szótár volt, mint a Balázs–Kelen-féle, amelyet évtizedekig az egyetlen gazdasági szótárként használtak e kategóriában (német–angol–oros–magyar, BALÁZS–KELEN 1974). Az ekkor publikált többnyelvű szótárak általában nemzetközi összefogásból születtek, és párhuzamos kiadásban két ország kiadójában jelentek meg (PIPICS 1977, ALBERT–HAHNEWALD 1978).

A bibliográfia kilenc kötetét böngészve egyértelművé válik, hogy ebben a periódusban a legnagyobb és legösszetettebb munka a műszaki szakszókincs felkutatása és feldolgozása terén folyt, és ez a tendencia egészen 1989-ig tartott. Ebben az időszakban születtek meg a magyar lexikográfia új elemeként a kétnyelvű politechnikai nagyszótárak, a műszaki és tudományos szótárak (német, angol, francia és orosz résszel). Külön ki kell emelnünk a *Műszaki Értelmező Szótár* sorozatot, amelynek belső főszerkesztője, mozgatója, több mint 40 kötet gondozója Skripecz Sándor volt.⁸ E szótárak több szempontból is kitűnnek a lexikográfiai munkák sorából. A kötetek tipológiailag kimerítik a hibrid szótár (MAGAY 2015: 12) kategóriáját. Az egy-egy szűk szakterületet feldolgozó szerzők a magyar címszó után rövid értelmezést adtak, majd ezután közölték a német, az angol és az orosz ekvivalenst, 1975-től pedig az ezután kiadott kötetekben a franciát is. A sorozat 1. kötete az építőanyagok szókincsét dolgozta fel (PALOTÁS et al. 1958), és 1988-ban a vizsgázálkodásig jutott el (67–68. kötet, V. NAGY et al. 1988), utolsó köteteit (69., 70–71. kötet) 1989 után adták ki (vö. SEIDL-PÉCH jelen kötetben, ARATÓ–MURÁTH 2019).

A vázolt, nagylélegzetű, államilag koordinált projektek mellett nagyvállalatok és intézmények sora készítettett el saját munkatársaival belső használatra kétnyelvű, ritkábban többnyelvű szójegyzékeket, amelyek segítettek nemzetközi kapcsolataik zavartalan lebonyolítását (PÉCZELY 1955, idézi KOVÁCS 1963, vö. MURÁTH 2010: 33).

A harmadik szálon a felsőoktatáshoz kötődő, elsősorban kutató- és csak másodsorban szótárkészítő munka folyt, amelyet nem lexikográfiai tevékenységként regisztráltak, mivel az a szaknyelvkutatás részeként működött, és az elkészült produktumok a felsőoktatási szaknyelvoktatást, majd a 20. század 70-es éveinek közepétől a szakfordítóképzést támogatták. A kutatóközpontok helyszínei is a fenti képzéseket folytató egyetemek és főiskolák idegen nyelvi tanszékei és lektorátusai voltak. Kezdetben a mesterszók és műszaki szakszavak gyűjtése állt a középpontban. Az

⁸ Dr. Magay Tamás közlése.

elkészült szójegyzékek, majd szakszótárak először az orosz és a magyar nyelv vonatkozásában készültek el. A munka kezdeményezői a szaknyelvet oktató nyelvészek voltak, de az óraadóként oktató mérnökök is bekapcsolódtak a kutatásba, a szótári koncepciók elkészítésébe, majd a konkrét szótárírásba (MURÁTH 2010: 33). A felsőoktatásban folyó szótárkutatás és -szerkesztés egyik bástyája a Miskolci Egyetem volt. Az 1980-ban megjelent *Szaknyelvkutatás – szaknyelvoktatás* című tanulmánykötet több értékes műhelytanulmányt közöl e munkálatokról is (GÁRDUS et al. 1980, vö. még MESKÓ 1980, NYÍRKOSNÉ-KIS 1980, SIPOS 1980).

Az akkori szaklexikográfiai tevékenységek sajátossága volt még, hogy a tanszéki vagy lektorátusi oktatókat különböző módon kapcsolták be a szótárírói munkába: volt, aki tanácsadói szerepet töltött be (SIPOS 1980), volt, akire szerkesztői feladat várt. Az elkészült anyagok voltaképpen egyetemi jegyzetek voltak (vö. S. KOVÁCS 1989 in ARATÓ–MURÁTH 2019). Készültek tananyagokhoz csatolt szójegyzékek, de önálló szótárak is, amelyek a széles közönség számára nem voltak elérhetőek. A kivételek közé tartozik Horváth Gyula magyar–orosz és orosz–magyar nyelvpárban készült, a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete által kiadott kétkötetes területfejlesztés szótára. A közgazdász professzor és kutató egy interdiszciplináris, magyarországi viszonylatban akkor még szinte ismeretlen területet dolgozott fel, amelynek saját hallgatói, de kutatók és a szakma művelői is hasznát látják. A szerző a szavak és kifejezések gyűjtésében magyar és orosz nyelvű szakirodalomra és szótárakra támaszkodott, amelyeket forrásként meg is jelölt az első kötetben. A magyar területfejlesztés sajátos viszonyaiban gyökerező kifejezésekre az oroszban nem tükörfordítást alkalmazott, hanem inkább körülírást, fordított esetben az orosz terminus vagy kifejezés értelmezésénél a hazai szaknyelv megközelítő jelentését vette figyelembe (HORVÁTH 1982 és 1983).

5.2. Az 1989-től 2019-ig tartó időszak

A legutóbbi időszakot éppen csak érintjük, hiszen e kötet tanulmányainak egyik fő célkitűzése az újabb kori szaklexikográfia eredményeinek feldolgozása és bemutatása. E periódusban két eseményt kell megemlítenünk. Az egyik az 1989-ben, a Közép- és Kelet-Európában elindult politikai és gazdasági rendszerváltozás, a másik Magyarország 2004-ben bekövetkezett európai uniós tagsága, melynek előkészületei jelentős szaklexikográfiai tevékenységet is vontak maguk után. Az 1989-es demokratikus átalakulások jelentős változásokkal jártak, és ezek a nyelvhasználatban is lecsapódtak. Magyarország áttérése a tervgazdaságról

a piacgazdaságra elsősorban a gazdaságban használt fogalmi rendszert rendítette meg. Az új fogalmak megnevezésére részben új kifejezéseket kellett alkotni. E folyamat még tovább erősödött a közép-kelet-európai nemzetgazdaságok nyitásával és az Európai Unióba való belépéssel (MURÁTH 2007: 466, vö. még RÁDAI-KOVÁCS 2010, FISCHER 2014).

Közvetlenül a rendszerváltozás után rendkívüli mértékben megnőtt a kereslet az új szakszótárak iránt. Mindenekelőtt új gazdasági szótárakra volt szükség: a gazdaság szereplői egyre több külföldi üzleti partnerrel léptek kapcsolatba, és eddig nem látott mértékben áramlott be a külföldi tőke az országba. A külföldi tulajdonosok a működőtőkét részvényesként magyar vállalatokba fektették, de sok multinacionális cég leányvállalatot is alapított Magyarországon. Megnőtt a gazdasági szakmai kommunikáció, valamint a fordítás és tolmácsolás jelentősége is. Mind a piacon, mind pedig a képző intézményekben jelentkezett az igény a modern, jól használható segédeszközök, szakszótárak iránt. A szaklexikográfiai tevékenység a korábbi időszakokhoz hasonlóan elsősorban a gyakorlati munkára, azaz a szótárak előállítására szorítkozott. Gyors egymásutánban jelentek meg gazdasági szótárak. Az 1999-ben végzett felméréseim eredményei azt mutatták, hogy 1989 és 1998 között Magyarországon csupán német–magyar viszonylatban 27 különböző gazdasági szótárt adtak ki (MURÁTH 2000: 225, MURÁTH 2010: 34). A gazdasági szótárakon túlmenően a legkülönbözőbb diszciplínák területén is jelentkezett a szakszótárak iránti igény. A szélesebb olvasóközönség számára talán nem közismert, ám tény, hogy a honvédelemben is a gazdasági rendszerváltozáshoz hasonlítható átalakulás ment végbe. A Varsói Szerződés 1990-ben történt feloszlása után négy évvel, 1994-ben Magyarország csatlakozott a NATO *Partnerség a békéért* címmel meghirdetett programjához, majd 1999-ben teljes jogú taggá vált. Mindez teljes rendszer- és nyelvváltást eredményezett. Teljesen új fogalmi rendszert kellett megismerni és elsajátítani, és az eddig használt közös nyelvek – a német és az orosz – helyére az angol lépett, ami angol–magyar szakszótárak kidolgozását és kiadását tette szükségessé. Ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Nyelvi Intézete és a Bécsi Védelmi Akadémia Nyelvi Intézete közötti tradicionálisan jó kapcsolatok lehetővé tették a katonai terminológia aktualizálását német–magyar viszonylatban is, amiről a 2010-ben kiadott *Militärwörterbuch Ungarisch–Deutsch, Deutsch–Ungarisch* tanúskodik (WINTSCHALEK 2010).

Ezen túlmenően a legkülönbözőbb szakterületeken számtalan új egy nyelvű értelmező, két- és többnyelvű szakszótár, terminológiai szótár készült, amelyekből a teljesség igénye nélkül álljon itt néhány a botani-

ka (DARÓK 2011), a diplomácia és politika (MIHALOVICS et al. 2001), az informatika (KIS–KIS 2002), a mezőgazdaság (GALLYAS–PETRIKÁS 2006) területéről. Az Európai Unió (VÁRNAI 2004), a matematika (VARGA 2001), a statisztika (BÖSELT et al. 1997), a szociálpolitika (FATA 2005) és a műszaki tudományok (MAGAY–KISS 1993) úgyszintén az alaposan feldolgozott szakterületek körébe tartoznak. A szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Uralisztika Tanszéke Pusztay János menedzselésével többek között egy sor kétnyelvű európai uniós szójegyzéket, nyelvészeti terminológiai szótárt adott ki (PUSZTAY 2007). A szakszótárprojektek munkálatai gyakran külföldi partneregyetemekkel együttműködésben folytak, mint például Pécs – Graz (MURÁTH et al. 1998), Pécs – Jena, Budapest – Heidelberg, Budapest – Bécs (WINTSCHALEK 2010). Külön figyelmet érdemel a nagy nemzetközi szótárkutatói és lexikográfiai szótárprojekt, a *Wörterbuchprojekt zur Wörterbuchforschung und Lexikographie*, amely hosszú évekig Herbert Ernst Wiegand vezetésével, magyar részről Hessky Regina és Hollós Zita részvételével zajlott, és egy kilencnyelvű szótár kimunkálásához vezetett (WIEGAND et al. 2010, HOLLÓS 2014).

A 2017-ben, Fábíán Zsuzsanna szerkesztésében megjelent *Szótárírás a Kárpát-medencében* című kötet új fejezetet nyitott a kétnyelvű szótárak számbavétele és elemzése tekintetében. E tanulmánykötet tárgyát a magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótárai képezik, amelyek között jelentős mennyiséget képviselnek a különböző tematikájú szakszótárak (FÁBIÁN 2017, vö. pl. BENŐ et al. 2008, 2009, FAZAKAS–TÓDOR 2015). A szakosodás jegyében újabb területek különülnek el, amelyeknek a szakszókincsét lexikográfiaiailag is fel kell dolgozni. Ezek közé tartozik a logisztika is, amelynek felkutatására és feldolgozására a Miskolci Egyetem munkatársai egyetemi projekt keretében vállalkoztak. A nagyívű munka eredményei elsősorban a gyakorlatot és az egyetemi oktatást kívánják szolgálni, csakúgy, mint Kriston Renáta e munka keretein belül készülő háromnyelvű (német–angol–magyar) logisztikaszótára (KRISTON 2012).

A gazdaság liberalizálódása következtében az Akadémiai Kiadó elvesztette hegemoniáját. Ennek ellenére továbbra is különös figyelmet szentel az új szakszótárak kiadásának (MAGAY–KISS 1993, DARÓK 2011). Ugyanez elmondható számos más, újonnan a piacra belépett kiadóról, pl. a Grimm (BERNÁTH–GYÁFRÁS 2004, FATA 2005), a Maxim (BERNÁTH–GYÁFRÁS 2018, PÁLFY–PÁLFY–MÉSZÁROS 2019), a Szak (KIS–KIS 2002, VÁRNAI 2004), valamint a Tinta (JUHÁSZ 1999, MAGAY 2017, KISS–KOHÁRI 2019) Könyvkiadóról. A különböző könyvkiadók aktív szakszótári tevékenységéről e kötet irodalomjegyzékei is tanúskodnak.

6. Az eszközök forradalma

Most, ahogy beszámolómnak lassan a végére érek, a táskairógéppel megírt érettségi tételek, a szakdolgozat, majd a több kiadást megélt tankönyvek kéziratai emlékeztetnek a régmúltra és arra az elképesztő változásra, amelyet az elektronikában bekövetkezett fejlődés és a számítógépek megjelenése hozott a kutatásban és a publikálásban. Nem csupán arról van szó, hogy a technológiai váltás, azaz a papírszótárak számítógépes előállításra a munkálatokat jelentős mértékben megkönnyíti, hanem arról is, hogy új adathordozók jelentek meg, amelyek digitális formában tárolják az adatokat. Az új technológia egyre több lehetőséget kínál. Először megjelentek a papírszótárak hajlékonylemezen. A 20. század 90-es éveiben a MorphoLogic Kft., Prószéky Gábor és kollégái jóvoltából szakfordító szakos hallgatóink a számítógépes teremben ülve már a flopickat „lapozgathatták” fordítás közben. Köszönet érte! Több kiadó a hagyományos papírszótárakhoz CD-ROM-ot mellékel, és a papírszótárak online változata is elérhető, illetve megvásárolható a kiadókban. Külön ki kell emelnünk a MorphoLogic ezirányú tevékenységét. A kft. 1993 óta foglalkozik professzionális elektronikus szótárak készítésével. Az első szótár-csomag a hallgatóink által megismert *MobiMouse 6* szótári rendszer volt, amelyet a *MorphoMouse* követett. Ez utóbbi szótárrendszerben a legismertebb hazai kiadók nyomtatott szótárainak digitális változatai között egy sor szakszótár is megtalálható (MORPHOLOGIC). A hagyományos papírszótárak és online változataik mellett időközben egyre inkább tért hódítanak a számítógépes adatbázisok, amelyekből egész adatbázis-rendszerek nőhetnek ki, és amelyek ráadásul a világhálón könnyen elérhetők (vö. PRÓSZÉKY 2004). Erre kiváló példa a IATE, az Európai Unió terminológiai adatbázisa, amelynek új verzióját két magyar közreműködő kolléga, Kardos Orsolya és Rádai-Kovács Éva mutatja be kötetünkben (KARDOS–RÁDAI-KOVÁCS)⁹.

Utolsó fejezeteink az újabb szaklexikográfia fejlődését csak vázlatosan ismertetik. Részletesebb elemzéseket a kötet további tanulmányai tartalmaznak. Időközben a szaklexikográfia gyakorlatán túlmenően egyre több figyelem fordul a szaklexikográfia elmélete felé is, amely a következő tanulmány témáját képezi (vö. FATA–MURÁTH jelen kötetben).

⁹ Kardos Orsolya terminológusként, Rádai-Kovács Éva pedig a IATE Management Group (IMG–IATE-irányítótestület) tagjaként 2018 végéig a fejlesztéssel kapcsolatos döntésekben közvetlenül is részt vett – a Szerzők közlése.